

קודיפיקציה עברית: שפת המשפט ושפת השוויון

שולמית אלמוג*

"The King's philosopher... used to say that each man is an island, but since that had nothing to do with me, being a woman, I paid no attention to him..."

José Saramago, The Tale of the Unknown Island¹

הטענה העומדת בבסיסה של רשימה זו היא שהצעת חוק דיני ממונות מנוסחת בלשון רוויה מטען מגדרי, וכי אין כל הכרח לנקוט נוסח כזה. למעשה, מדובר בבחירה. בשל השלכותיה השליליות, הן מבחינה מעשית והן מבחינה רעיונית, הבחירה בלשון זכר כמסמן כללי אינה נכונה ואינה ראויה. מטרת הדברים הבאים היא להצביע על אפשרויות לשוניות אחדות שיש בכוחן לתת מענה לבעייתיות זו, ולעצב מחדש באחת לשון חקיקה שתיתן ביטוי לערך השוויון המגדרי. הצעת הקודקס האזרחי מגלמת הודמנות לזכות בשכר רב במחיר מאמץ ניסוחי צנוע יחסית. חבל להחמיצה, ואין סיבה להחמיצה.

מבוא

פרק א: שפה, תודעה ושוויון

פרק ב: עברית, מגדר ומשפט

פרק ג: מה, אם כן, ניתן לעשות?

1. אפשרות ה"כן להפך" – "העדפה לשונית מתקנת"

* מרצה בכירה, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת חיפה, עורכת ראשית של ההוצאה לאור של אוניברסיטת חיפה. אני מבקשת להודות לד"ר זהר לבנת ולפרופ' מרדכי אלפרדו ראבילו על הערותיהם והארותיהם, ולדורות שגור וטל כהנא על סיועם המסור במחקר שנדרש לצורך הרשימה. תודה גם לחברי מערכת משפט ועסקים על הערותיהם המועילות.

1 José Saramago *The Tale of the Unknown Island* (New York, Margaret J. Costa trans., 1999). 32

2. הימנעות משימוש בשמות-גוף
 3. שימוש בלשון רבים
 4. שימוש מקביל בלשון נקבה וזכר
- פרק ד: סוף-דבר

מבוא

סעיף ההגדרות של הצעת חוק דיני ממונות עוסק ב"בגיר", "בן זוג" לרבות "ידוע בציבור", "קטין", "מוגבל כשרות", "חסוי" ו"קרוב".² הדמות המרכזית העומדת ברקע הצעת החוק היא דמותו של "אדם", שעל משמר "זכותו" עומד החוק, ואת "סבירותו" בוחן בית-המשפט.³ לכאורה, מדובר בניסוח מובן מאליו ומתחייב מכללי השפה העברית, כמו-גם מהנורמות המשפטיות הנוהגות. הכלל הדקדוקי הוא כי לשון הזכר מתייחסת גם לגברים וגם לנשים.⁴ על-פי סעיף 6 לחוק הפרשנות, תשמ"א-1981, "האמור בלשון זכר - אף לשון נקבה במשמע". מבחינה זו, לשון הצעת החוק אינה שונה מלשונם של כל שאר הדינים במדינת-ישראל. אולם הטענה העומדת בבסיס רשימה זו היא כי הצעת חוק דיני ממונות מנוסחת בלשון רוויה מטען מגדרי, וכי אין כל הכרח לנקוט נוסח כזה. למעשה, מדובר בבחירה. בשל השלכותיה השליליות, הן מבחינה מעשית והן מבחינה רעיונית, הבחירה בלשון זכר כמסמן כללי אינה נכונה ואינה ראויה; היא אף אינה מתחייבת, מכיוון שהשפה העברית מעמידה לשירותינו אפשרויות שונות שבכוון לנטרל את מטענו המגדרי השלילי של הנוסח שנבחר.⁵

לניסוחה הלשוני של הקודיפיקציה נודעת חשיבות הצהרתית, סמלית וחינוכית יוצאת-דופן.⁶ בעת הקודיפיקטיבית גלומה שעת-כושר לנסח באחת חלק מרכזי ומשמעותי מגוף

2 הקודקס האזרחי - חוק דיני ממונות (נוסח לעיון הציבור, משרד המשפטים, תשס"ד, כרך א) 91, סעיף 5, נגיש באתר כתב-העת: <http://www.idclawreview.org> (להלן: הצעת חוק דיני ממונות).

3 שם, בסעיפים 3, 4.

4 לכללים הדקדוקיים בעלי ההשלכות המגדריות בשפה העברית ראו מלכה מוצ'ניק לשון, חברה ותרבות (תשס"ב) 10-13, 44-50.

5 במקרים ספורים שבהם סברו מחברי ההצעה, ככל הנראה, כי השימוש בלשון זכר יחיד עלול לעורר קושי למרות הכלל הדקדוקי הידוע לכל, הוסף פירוט. כך, "קרוב" מוגדר ככולל "בן זוג, אב, אם, בן, בת, אח, אחות, סב, סבה, נכד, נכדה". לעיתים נעשה שימוש בלשון רבים, אך עד-מהרה הטקסט גולש שוב לשימוש בלשון זכר יחיד כמסמן כללי. כך, סעיפים 13-14 משתמשים במונח "הורים", וסעיף 16 מורה ל"קטין" לכבד את אביו ואת אמו, אך סעיף 17 שב לעסוק ב"הורה" ה"חב אמון כלפי ילדו הקטין".

6 על חשיבות ניסוחם של החוקים כותבת ליסבט קמבל: "[D]ifferences in drafting styles are not superficial matters. They relate to pervasive features of long established legal-

משפט ועסקים ד, התשס"ו

קודיפיקציה עברית: שפת המשפט ושפת השוויון

החקיקה במדינת ישראל בלשון מקדמת שוויון, שתהיה חפה כמעט מבעייתיות מגדרית. זהו רגע נדיר המאפשר החלת נורמות וערכים אידיאולוגיים לגיטימיים, אשר הבשילו אך טרם יושמו במלואם בשל חסמים היסטוריים ותרבותיים. על קודיפיקציה אזרחית כמגלמת הזדמנות לבחירות חברתיות רבות-משמעות כותב Ugo Mattei:

"A Civil Code is an important aspect of the cultural identity of a community... [it] offers a chance to discuss the choices that are in front of us, refusing to be captured by the present rhetoric of unavoidability."

ברוח דומה יציעו הדברים הבאים לנצל את "חלון-ההזדמנויות" שהשעה הקודיפיקטיבית יוצרת לצורך עיצוב מחודש של לשון החקיקה כך שתיתן ביטוי לערך השוויון המגדרי. רשימה זאת באה בהמשך למאמר קודם - "ואותן השמות עומדים לדורות" - על עברית, מגדר ומשפט⁸ - אשר הציג את הבעייתיות המגדרית המיוחדת של השפה העברית, והציע מתווה נורמטיבי ראשוני להתמודדות עימה. כאן ייבחנו זוויות אחרות של הקשרים בין משפט, פמיניזם ולשון, ביניהן התפתחות המחקר הלשוני-הפמיניסטי וההישגים בשפה האנגלית, ויידונו ההשלכות של דברים אלה על הנוסח הלשוני הרצוי של הקודיפיקציה האזרחית.

philosophical traditions with characteristic judicial attitudes, political expectations and legal procedures... greater attention to the elements of [language]... can have a significant impact on our statute law. This involves close attention to the design of legislation, including its sentence structure, choice of language and internal coherence..." Lisbeth Campbell "Legal Drafting Styles: Fuzzy or Fussy?" 3(2) *E LAW* (July 1996) available at <http://www.murdoch.edu.au/elaw/issues/v3n2/campbell.html> (22.3.2006). ראו גם: Jim Kennan "The Importance of Plain English" in *Essays on Legislative Drafting* (Adelaide, David St. L. Kelly ed., 1988) 74.

Ugo A. Mattei *The European Codification Process: Cut and Paste* (New York 2003) 7 179-180. השוו לדברים שכותב Mattei בדבר חשיבותו הנרחבת של תהליך הקודיפיקציה האזרחית באירופה, על היבטיו השונים: "Codifying private law in this sense is the true process of creation of an economic constitution for Europe. Because the economy is not disconnected from culture, ideology and society, this is a constitutional moment that should be perceived and evaluated as such"

8 שולמית אלמוג "ואותן השמות עומדים לדורות" - על עברית, מגדר ומשפט" מחקרי משפט יה (תשס"ב) 373.

פרק א: שפה, תודעה ושוויון

האם השפה מעצבת את התודעה או לפחות משפיעה באופן משמעותי על עיצובה? מסגרת רעיונית ידועה המנסה לתת מענה לשאלה זו מכונה, על שם מפתחיה, "היפותזת ספיר-וורף" (Sapir-Whorf hypothesis).⁹ בתמצית, ההיפותזה גורסת כי השפה מעצבת את המחשבה ומשפיעה על האופן שבו אנו מבינים את סביבתנו.¹⁰ על-פי עמדה זו, כל שפה "מבליעה מודל של עולם" שהדוברים והדוברות בה תופסים באמצעותו את המציאות.¹¹ הטענה הצמיחה פיתוחים רבים בתחומי הפילוסופיה של הלשון והמדע, הסמיולטיקה וחקר התרבות, ואף הציתה פולמוס ער ופעיל בתחומי מחקר מגוונים, הנמשך עד היום.¹² השאלה אם מדובר בקביעה מדעית הניתנת להוכחה או להפרכה באופן אמפירי, או שמא בעמדה פילוסופית המציעה מודל חשיבה מושגי, חורגת מתחומה של רשימה זו. ייתכן בהחלט כי הטענה בדבר הקשר ההכרחי בין שפה לתודעה היא מסוג הטענות אשר לעולם לא יהיה אפשר להוכיחן או להפריכן: "...ייתכן כי היפותזת ספיר-וורף, בין שאנחנו מקבלים או דוחים אותה, היא - בדומה לכל תיאוריה - יותר בגדר הצעה למחשבה ולמסגרת הסברתית מאשר תשתית לניסוי קונקרטי במעבדה."¹³ גם אם קשה להכריע בצורה נחרצת בדבר תקפותה של ההיפותזה ותחומי השתרעותה המדויקים, הולכת וגוברת ההכרה כי שלילה גורפת של הנחה בדבר קיום תואם מסוים בין תודעה לשפה אינה אפשרית. מכל מקום, אף אם הדיון והעיון התיאורטיים בסוגיה רחוקים ממיצוי ומהכרעה, המציאות אומרת

9 ראו יאיר אור "על הספר ועל המחבר" בתוך שפה, מחשבה, מציאות (בנג'מין לי וורף מחבר; יאיר אור עורך; איתמר אוסטרייכר, דניאלה אייזנברג, מורן טבק ועמרי פולק מתרגמים, תשס"ד) 9. אדוארד ספיר (1884-1939) היה מומחה לשפות ילידיות של אמריקה ואחד החוקרים הגדולים בתחום הבלשנות הכללית; ובנג'מין לי וורף (1897-1941) נחשב לאבי "תורת היחסות הבלשנית" ולאחד מגדולי החלוצים האמריקאים בתחומי הפילוסופיה של הלשון, הבלשנות והאנתרופולוגיה של התרבות.

10 שם, בעמ' 7.

11 הדוגמה המפורסמת שהביא וורף כראיה לכך שהשפה מגדירה את גבולות המחשבה ומעידה על התרבות היא שלושים המילים השונות המשמשות לתיאור שלג אצל האסקימואים. עם זאת, ראיה זו (כמו היפותזת ספיר-וורף עצמה) היא דו-כיוונית, ויהיו שיאמרו כי דוגמה זו משקפת לכל היותר את העובדה שלמילה "שלג" יש משמעות רבה יותר במציאות חייהם של האסקימואים מאשר במציאות חייהם של דוברי לשונות אחרות (אני מודה לזהר לבנת על הבהרה זו). ראו בנג'מין לי וורף "מדע ובלשנות" בתוך שפה, מחשבה, מציאות (בנג'מין לי וורף מחבר; יאיר אור עורך; איתמר אוסטרייכר, דניאלה אייזנברג, מורן טבק ועמרי פולק מתרגמים, תשס"ד) 19. לדוגמות נוספות ראו אור, לעיל הערה 9, בעמ' 23.

12 לסקירה הערכתית של הפולמוס ראו אור, לעיל הערה 9, בעמ' 7-18. כניסוחו של אור, אנו מצויים כיום בעיצומה של "פריחה מחודשת" של ההיפותזה, ומחקרים עכשוויים מבקשים לשוב אליה ולבחון אותה מחדש. שם, בעמ' 9.

13 שם, בעמ' 69-70.

את דברה. אנו עדים לשינויים בפועל בשפות שונות בשימושי לשון הנחזים כבעלי השפעות שליליות. כך, נוצר והתקבע הנוהג להימנע משימושי לשון הנתפסים כפוגעים בקבוצות אוכלוסייה, ולהקפיד על פרקטיקה שזכתה בכינוי "תקינות לשונית פוליטית" (politically correct language).

כחלק מהשיח העוסק בבחינת הקשרים בין שפה לתודעה,¹⁴ התפתח למן שנות השישים של המאה הקודמת גם המחקר העוסק בהשלכותיה של השפה על מגדר ושוויון. תשומת-לב מחקרית והגותית רבה הוקדשה לבחינה ביקורתית מדויקת של ההנחות בדבר הניטרליות המגדרית של כללי הלשון.¹⁵ תחום "הביקורת הפמיניסטית של הלשון" (feminist critique of language)¹⁶ הניב מחקרים מגוונים ומאתגרים.

המונח שנהיה מקובל לצורך התייחסות לשפה שכלליה בעייתיים מבחינת רישומם בהקשר של השוויון בין המינים הוא "שפה מיננית" (sexist language), שהוגדרה כשפה שהשימוש בה "creates, constitutes, promotes, or exploits any irrelevant... distinctions between the sexes"¹⁷.

בין היתר השפו מחקרים כי השימוש בלשון זכר כמסמן ראשי ובמילה "אדם" (man) כמסמנת גברים ונשים כאחד, כפי שהיה מקובל בשפות רבות, אינו מייצג ניטרליות ערכית. שימוש בלשון זכר כמסמן כללי יוצר הפניה משתמעת לקיומם הרצוף של מבנה מדרגי פטריארכלי ושל יחסי כוחות לא-שוויוניים בין גברים לנשים. בניסוחן של מילר (Miller) וסוויפט (Swift):¹⁸

"...when you use the word man generically, people do tend to think male, and tend not to think female."

בהמשך למחקרים אמפיריים המערערים את הטענה בדבר ה"ניטרליות" של השימוש

- 14 לעניין הקשרים שבין עיצוב התודעה לבין הלשון ראו: Susan A. Gelman & James P. Byrnes *Perspectives on Language and Thought: Interrelations in Development* (Cambridge, 1991); Benjamin L. Whorf *Language, Thought and Reality* (Cambridge, Benjamin L. Whorf ed., 1976); Jonathan D. Culler *Literary Theory: A Very Short Introduction* (Oxford, 1997) 55–69; Arthur L. Herold "The Dominion of Language and the Emergence of the Autochthonous Self" in *An Epistemology for the Language Sciences* (Detroit, Michigan, Alexander Z. Guiora ed., 1984) 77
- 15 לסקירת התפתחות המחקר בדבר הקשרים שבין שפה למגדר ראו: Penelope Eckert & Sally McConnell-Ginet *Language and Gender* (Cambridge, 2003) 52
- 16 כביטוייה של קמרון: Deborah Cameron "Introduction: Why is Language a Feminist Issue?" in *The Feminist Critique of Language: A Reader* (New York, Deborah Cameron ed., 1990) 1
- 17 *Sexist Language: A Modern Philosophical Analysis* (Totowa, NJ, Mary Vetterling-Braggin ed., 1981) 3
- 18 Casey Miller & Kate Swift *Words and Women* (New York, 1976) 19

במסמנים זכריים, פותחו הצעות והנחיות לשימוש "בלתי-מינני" בשפה (nonsexist language). אקרט (Eckert) ומקונל-גינט (McConnell-Ginet) מסבירות:¹⁹

"'Nonsexist' language guidelines generally warn against the use of masculine form as generics. Empirical research shows that when a form conventionally stands in opposition to a feminine form — can have a masculine interpretation — people tend in various ways to interpret the form as masculine rather than simply as gender-inclusive generic."

החל בשנות השבעים של המאה העשרים התעצם והתרחב העיסוק בשפה מיננית במשפט.²⁰ החלו להשמע טיעונים נגד שימוש בשם גוף זכרי כמסמן כללי בדברי חקיקה בשפה האנגלית, אשר הסתייעו במחקרים בדבר המלאכותיות והשרירותיות הגלומות בכלל הדקדוקי.²¹ תשומת-הלב הופנתה לפרקטיקות לשוניות נוספות אשר נתמכו על-ידי המשפט וקיבעו אי-שוויון מגדרי, כגון זיהוי נשים באמצעות "קידומת" המעידה על מצבן המשפחתי (Mrs., Miss) ושינוי שם-המשפחה של נשים שנישאו לשם-המשפחה של בן-הזוג.²² מחקרים נוספים הסבירו כיצד שפה משפטית העושה שימוש בלשון זכר כמסומן כללי גורמת נזק לנשים.²³ פטרסון (Peterson) מסכמת כמה מהמצאים

19 ראו: Eckert & McConnell, *supra* note 15, at p. 245. המחברות מפנות למחקריהם של: Sandra Bem & Daryl J. Bem "Does Sex-biased Job Advertising 'Aid and Abet' Sex Discrimination?" 3 *Journal of Applied Social Psychology* (1973) 6–18; Joseph Schneider & Sally Hacker "Sex Role Imagery and the Use of Generic 'Man' in Introductory Texts" 8 *American Sociologist* (1973) 12–18; Wendy Martyna "The Psychology of the Generic Masculine" in *Women and Language in Literature and Society* (New York, Sally McConnell-Ginet, Ruth Borker & Nelly Furman eds., 1980) 69–78.

20 לסקירת עיסוק זה ראו: Sandra Peterson "Locating Inequality — The Evolving Discourse on Sexist Language" 32 *U.B.C.L. Rev.* (1998) 55, 60; Katherine De Jong "On Equality and Language" 1 *C.J.W.L.* (1985) 119; Omi M. Leissner "The Problem that Has No Name" 4 *Cardozo Women's L. J.* (1998) 321.

21 ראו: Peterson, *ibid*, *ibid*.

22 ראו: Leissner, *supra* note 20, at p. 341. ראו גם את דבריה של הסופרת אורסולה ק' לה-גוויין, המכנה את מגדר כינויי הגוף "שבט פראי, פרוע ועיקש", ומבהירה מהי המשמעות החברתית- הפוליטית של זיהוי אישה על-פי יחסה המשפחתי לגבר. אורסולה ק' לה-גוויין צד שמאל של החושך (עמנואל לוטם מתרגם, 2005) 323.

23 ראו: Karen Busby "The Maleness of Legal Language" 18 *Man. L. J.* (1989) 191, 195; Mary E. Griffith "Sexism, Language and the Law" 91 *W. Virginia L. Rev.* (1988) 125; Lucinda Finley "Breaking Women's Silence in Law: The Dilemma of the Gendered Nature of Legal Reasoning" 64 *Notre Dame L. Rev.* (1989) 886.

העולים מן המחקרים שעסקו בבחינת תגובותיהן של נשים על שפה משפטית מיננית:²⁴

"The common experience emerging from women's accounts of legal language is that it does not include women, nor are women in control of the language they must use within the law."

כאמור, הצטברות העדויות המחקריות בדבר מטענה המפלה של השפה, בצירוף פעילות פוליטית שקראה לזניחת השימוש בשפה מיננית, הובילו לשינויים לשוניים יזומים ומשמעותיים במקומות שונים בעולם.

במדינות דוברות אנגלית התרחבה בהדרגה רשימת הגופים והמגזרים החותרים לשימוש בלתי-מינני בלשון ("nonsexist use of language"), ופותחו כללים והנחיות מפורטים המיועדים להשיג מטרה זו.²⁵ לדוגמה, אחת ההנחיות המרכזיות היא להימנע משימוש במילה "man" כמסמן כללי, ולהחליפה במילים כגון "person", "people" או "individual". הכתיבה האקדמית באנגלית המקובלת כיום עושה שימוש בשפה נטולת מטען מגדרי. במקביל עיגנו שיטות משפט שונות בדיניהן את החיוב להפוך את שפת המשפט לבלתי-מיננית. ברוח זו אומצו בקנדה ובאוסטרליה שתי גישות לעיגון שפת משפט שוויונית וניטרלית. על-פי גישה אחת, אשר אומצה אף בניו-זילנד, יש להמיר את השימוש בלשון זכר כמסמן כללי (the masculine rule) בשימוש במונחים שמשמעותם הלשונית מתייחסת גם לנקבה וגם לזכר (two-way rule).²⁶ לדוגמה:

"Every person who desires an appointment to act as a Public Notary shall satisfy the Court as to that person's fitness and qualification."

²⁴ Peterson, *supra* note 20, at p. 84

²⁵ ראו, לדוגמה, את הכללים אשר פורסמו על-ידי ה־American Philosophical Association ואומצו על-ידי גופים רבים. הכללים פורסמו לראשונה בפברואר 1986 ב־*The Proceedings* ,and Addresses of the American Philosophical Association (Vol. 59, No. 3) 471–482 והם מתעדכנים מזמן לזמן. ראו גם: Merriellyn Kett & Virginia Underwood *How to Avoid Sexism: A Guide for Writers, Editors and Publishers* (Chicago, 1978); Casey Miller & Kate Swift *The Handbook of Nonsexist Writing* (New York, 1980); Francine Wattman Frank & Paula A. Treichler *Language, Gender, and Professional Writing: Theoretical Approaches and Guidelines for Nonsexist Usage* (Commission on the Status of Women in the Profession, Modern Language Association, New York, 1989)

²⁶ Mary Dawson "Sexist Language in Legislation" in *Uniform Law Conference of Canada: Proceedings of the Sixty-Eighth Annual Meeting* (Winnipeg, 1986) 90, 115; "Moves to Modify Language Sex Bias in Legislation" Australia Attorney General's Department Press Release 142/84 (30.9.1984); New Zealand Law Commission *Legislation Manual Structure and Style* (Report No. 30) (Wellington, 1996) 47

על-פי גישה אחרת, יש לכלול התייחסות מפורשת גם לנשים. לדוגמה:²⁷

"Every person who desires an appointment to act as a Public Notary shall satisfy the Court as to his or her fitness and qualification."

מנקודת-מבט פמיניסטית מדובר בסיפור הצלחה. הנוף האנגלי הלשוני שונה כיום מהנוף לפני עשרים שנה. אולם חשוב לזכור כי השינוי הלשוני לא התרחש בן-לילה. החתירה לעברו נתקלה בהתנגדות נמרצת. כך, לדוגמה, בשנות השבעים של המאה הקודמת פרסם החוג ללשון באוניברסיטת הרווארד הצהרה פומבית שעל-פיה השימוש בכינוי גוף זכר יחיד כמסמן כללי (למשל: every student must bring his book to class) הוא בבחינת עובדה לשונית (fact of language) שיש להשלים עימה, ולא תופעה חברתית שיש להיאבק בה.²⁸ באותה תקופה גם פטרו את הדרישות הפמיניסטיות להחליף את השימוש במילה "man" כמתייחסת לאנושות כולה, ולהשתמש בצירוף "he and she" במקום "he" בלבד, כמייצגות "קנאת כינוי גוף" ("pronoun envy").²⁹

עיקרי הטיעונים שהושמעו נגד שינויים מנטרלי מינניות בשפה התמקדו בשלושה מישורים. עמדה אחת גרסה כי "כלל השימוש בלשון זכר" (the masculine rule) הוא בבחינת מוסכמה לשונית, וכזוה הוא נעדר מימד מינני.³⁰ מחקרים שונים, כמחקרה של אן בודין (Ann Bodine) שחשף את המהלך המכוון שכפה על השפה האנגלית במהלך המאה התשע-עשרה את השימוש בגוף זכר כמסמן כללי,³¹ עמדו על השטחיות של טיעון זה. גישה אחרת תקפה את ה"טריוויאליות" והזניחות של הנושא. על-פי גישה זו, מדובר בעניין טפל המסיט את תשומת-הלב מבעיות "אמיתיות" של חוסר שוויון.³² תשובת-הנגד

Canada, Department of Justice Legislative Services Branch *Drafting Convention* No. 1997-2 (Ottawa, 1997); Australia, Office of Parliamentary Counsel Plain English Manual Drafting Instruction No. 2 (Canberra, 1994); Australia, House of Representatives Standing Committee on Legal and Constitutional Affairs *Clearer Commonwealth Law: Report of the Inquiry into Legislative Drafting by the Commonwealth* (Canberra, 1993) 126

27 ראו: Eckert & McConnell, *supra* note 15, at p. 3. אסוציאציה בלתי-נמנעת כמעט היא ההצהרה שניתנה לא מכבר מפי נשיא אוניברסיטת הרווארד, לורנס סמרט, בדבר עובדות ביולוגיות שבגינן נשים מנועות מלהגיע לרמתם של גברים במקצועות המדע. על דברי סמרט וגל התגובות שפוררו ראו: Barbara Kantrowitz "Sex and Science" *Newsweek* (23.1.2005).

28 Eckert & McConnell, *supra* note 15, at p. 3.
29 לתיאור טיעונים כאלה וסוגי מענה שונים שהוצעו להם ראו: Peterson, *supra* note 20, at pp. 70-73.

30 Ann Bodine "Androcentrism in Prescriptive Grammar: Singular 'They', Sex-indefinite 'He', and 'He or She'" 4 *Language in Society* (1975) 129

32 לתיאור טיעונים כאלה וסוגי מענה שונים שהוצעו להם ראו: Peterson, *supra* note 20, at pp. 73-74.

הפמיניסטית הייתה שהטריוויאליזציה וההגחכה של הדרישות לשפה בלתי-מיננית הן למעשה ניסיון לטריוויאליזציה ולהגחכה של הדורשות. גריפית (Griffith) מנסחת את טענת ה"טריוויאליזציה" וכן את המענה המתבקש:³³

"Feminists who attack sex bias are scolded as foolish for wasting their time on grammar when equality for women is such a great cause. Women are told that it does not really matter. Obviously, however, it does matter to women."

המענה המקובל לטענה בדבר הסתירה בין מאבקי שוויון "רציניים" לבין עמידה על דקדוק עניות לשוניים גורס כי המטרות השונות הקשורות להשגת שוויון אינן שוללות זו את זו, אלא להפך, תומכות בהשגת היעד הכללי. כדברי דבורה קמרון (Deborah Cameron), אחת החוקרות הבולטות בתחום:³⁴

"It's not a choice. We can demand equal pay and non-sexist language too."

הטענה השלישית שהועלתה היא כי אין פתרון לשוני מספק לבעיית המגדר,³⁵ אולם דומה כי המציאות הלשונית הנוהגת מספקת מענה לטענה זו. כפי שפורט לעיל, קיים מגוון רחב של הצעות והנחיות לאנגלית נטולת בעייתיות מגדרית,³⁶ וכשם שיפורט בהמשך, גם השפה העברית, למרות מגבלותיה, מציעה כמה אפשרויות לשוניות שבאמצעותן אפשר להימנע מרוב המטען מגדרי, אם לא מכולו.

מכל מקום, גם אם "טהרני" שפה שלא השתכנעו מחזיקים עדיין בעמדותיהם, המציאות, לפחות בכל הנוגע לשפה האנגלית, אומרת את דברה בקול רם ונחרץ. בעולם האנגלו-אמריקאי, בין שמדובר בחקיקה ובין שמדובר בכתיבה מדעית או פובליציסטית, נזנח לחלוטין כמעט השימוש בלשון זכר (he, man) כמסמן כללי, ולו רק משום שעל רקע הפרקטיקה הלשונית הנפוצה, שימוש בלשון זכר כמסמן כללי נשמע אנכרוניסטי ומנותק מהמציאות החברתית-התרבותית.

Mary E. Griffith "Sexism, Language and the Law" 91 *W. Virginia L. Rev.* (1988) 125, 33
135.

34 Deborah Cameron *Feminism and Linguistic Theory* (New York, 2nd ed., 1992) 2
35 ראו: Peterson, *supra* note 20, at pp. 74–75.

36 Eckert & McConnell, – *Ibid.*, at pp. 75–80. ראו, לדוגמה, את פירוטן של אקרט ומקונל –
supra note 15, at p. 69 – באשר למגוון האפשרויות שאותן נקטו כדי להימנע ממטען מגדרי:
"Readers may notice that to avoid generic *he*, we sometimes use *he* or *she*, sometimes *she* and sometimes *they*. In using *they* in grammatically singular contexts, we follow a long tradition of English usage that includes such illustrious wordsmiths as William Shakespeare and Jane Austen but we do break with the 'rules' our schoolteachers taught us..."

פרק ב: עברית, מגדר ומשפט

שפות שונות נבדלות זו מזו במידת הדגש שהן שמות בהבחנה בין המינים. בשפה האנגלית, למשל, המטען המגדרי מופחת באופן משמעותי בשל הסימון הניטרלי של שמות-הגוף והפעלים. נוסף על כך קיימים בשפה מסמנים, כגון "one" ו-"person", שאינם מתייחסים למגדר כלל. השפה האנגלית נחשבת, בהתאם לכך, כבעלת מטען מגדרי קל. עברית, לעומת זאת, נחשבת לבעלת מטען מגדרי כבד במיוחד.³⁷ בעברית השימוש בשמות-העצם, בשמות-הגוף ובפעלים מחייב סימון מיני. כמו-כן אין בעברית מסמן עיוור-מגדר כמו ה-one או ה-person באנגלית. דוברות ודוברים של השפה העברית נדרשים להבחנה בין זכר לנקבה באופן אינטנסיבי ביותר, וברוב המקרים אין הכרח ברור בהבחנה זו לצורך הבנת הנאמר. נוסף על כך, על-פי הכללים הנוהגים בשפה העברית, לשון זכר משמשת מסמן ראשי, המתייחס גם למסומן הנשי.³⁸ אחת הדוגמות הידועות היא הכלל הלשוני המחייב התייחסות בלשון זכר לקבוצה של נשים מרגע שהצטרף אליה גבר אחד. אי-הנוחות החברתית המלווה הן את יישום הכללים והן את הפרתם ההולכת וגוברת,³⁹ ומצמיחה שמועות חדשות לבקרים בדבר שינויים של הכללים הלשוניים שערכה כביכול האקדמיה ללשון העברית (להלן: האקדמיה), אשר על-פי חוק המוסד העליון ללשון העברית היא "מוסד עליון למדע הלשון

37 Alexander Z. Guiora "Introduction" in *An Epistemology for the Language Sciences* 7 (Detroit, Alexander Z. Guiora ed., 1984) 1, 6. ממחקריהם של Guiora ואחרים מסתבר כי השפה העברית נושאת מטען מגדרי מרבי, השפה האנגלית היא בעלת מטען מגדרי קל, והשפה הפינית היא בעלת מטען מגדרי אפסי.

38 מוצ'ניק, לעיל הערה 4, שם.

39 דוגמה אופיינית לאי-הנוחות הכפולה הזו, המתחילה להיות נפוצה יותר ויותר, מספק הציטוט הבא מתוך דיון של ועדת-המשנה של ועדת החוקה, חוק ומשפט, בנושא הצעת חוק תובענות ייצוגיות, התשס"ג-2003, שנערך בתאריך 20.4.2005, זמין ב-<http://www.knesset.gov.il/protocols/data/html/huka/2005-04-20.html> (23.5.2006). אחד מחברי הוועדה החליף את המסמן הכללי השגרתי "עורך-דין" ב"עורכת-דין", ובעקבות זאת ססתה הוועדה מהנושא שעל המדוכה ופנתה לעיון קצר בענייני לשון:

"אלון קלמנט: מה מניע את עורכת הדין? ברור שהיא לא שליחת ציבור. מה שמניע אותה הוא רווח פרטי. בעיני זה מה שצריך להניע אותה.
היו"ר רשף חן: אגב, למה היא עורכת דין? זה עניין פמיניסטי?
אלון קלמנט: כן, למה לא?
הדרה בר-מור: זה מאוד מקובל. זו לא השפעה אמריקנית, רבותי, זה גם בארץ.
גיר כהן: זה מקובל בעיקר באקדמיה.
היו"ר רשף חן: רבתי עם האקדמיה ללשון, כי חשבתי שכאשר הקהל הוא נשי במובהק ויש שני גברים, אפשר לפנות בלשון נקבה. אבל שטפו אותי, ולא הבנתי כלום.
אלון קלמנט: ניסיתי לעשות את זה בשיעורים שלי, אבל הרגשתי מוזר, אף-על-פי שהיה רק תלמיד אחד בין שלושים תלמידות."

העברית, שתפקידו "לכוון את התפתחות הלשון העברית על יסוד חקר הלשון לתקופותיה ולענפיה".⁴⁰ התייחסויותיה של האקדמיה לפנייות ותמיהות בנוגע לקושי שיישומו של "כלל השימוש בלשון זכר" מעורר במציאות העכשווית הן בעיקרן חזרה עקשנית על קיומו של הכלל ואזכור "ההיסטוריה העתיקה" שלו. כך, אתר האינטרנט של האקדמיה מאזכר את השמועות העיקשות בדבר שינוי הכלל, אך מביא דחייה חד-משמעית שלהן לצד ההסבר הבא:⁴¹

"לא היו דברים מעולם! צורת הזכר בעברית היא הצורה הלא-מסומנת, הצורה הסתמית - והיא יפה אפוא גם לנקבות. ואילו צורת הנקבה מציינת רק נקבה. זו דרכה של העברית, ואין האקדמיה רואה עצמה רשאית לקבוע קביעה המנוגדת לדרך זו... יוער עוד זאת: המגמה המסתמנת בעברית לדורותיה היא ביטול צורת הנקבה מפני צורות הזכר, ולא להפך."

עוד באתר - בתשובה לשאלה אם האקדמיה החליטה לבטל את ההבחנה בין זכר לנקבה במספרים, מובאים הדברים התקיפים הבאים:⁴²

"לא היו דברים מעולם! ההבחנה בין לשון זכר ללשון נקבה היא מאפיין מובהק של העברית ושל השפות השמיות. השאלה אם לבטל את ההבחנה הזאת לא עלתה מעולם בדיוני האקדמיה."

נוסף על הקשיים העולים מכללי הדקדוק העברי, הטעונונים מטען מגדרי כבד, ראוי לאזכר גם את הבעייתיות הנלווית לשימוש במילה "אדם", המשמשת בשפה העברית כמסמן כללי לכל גבר ולכל אישה (לדוגמה, לשון סעיף 7 להצעת חוק דיני ממונות: "גילו של אדם יחושב מתחילת היום שבו הוא נולד").⁴³ כמסמן של זכר או זכרים (לדוגמה, "שלשה מרחיבין דעתו של אדם, אלו הן: דירה נאה, ואשה נאה, וכלים נאים")⁴⁴ וכן

40 סעיפים 1 ו-2 לחוק המוסד העליון ללשון העברית, תשי"ג-1953, ס"ח 861 (להלן: חוק המוסד העליון ללשון העברית).

41 ראו: <http://hebrew-academy.huji.ac.il/question3.html> (25.3.2006).

42 שם. ראו גם את קביעת האקדמיה כי "...פנייה בלשון זכר היא דרך המלך בעברית מאז ומעולם...", מתוך תשובות המזכירות המדעית "קרא, קראו או קרא/?" לשוננו לעם מד(ג) (תשנ"ג) 831. ראו עוד "לשון עברית" נגה 36 (תשנ"ט) 42.

43 המילה "אדם" משמשת "שם כללי לכל אחד מן המין האנושי - איש, אישה, ילד" אברהם אבן-שושן המילון החדש (תשמ"א, כרך ראשון) 13. ראו גם איתן אבניאון מילון ספיר (מהדורה שנייה, תשס"ב, כרך ראשון) 28: "אדם - בן המין האנושי (השם מכוון גם לאיש וגם לאישה)".

44 תלמוד בבלי: ברכות, נו, ב. ניתן כמובן לטעון כי גם במקרה זה מדובר בניסוח שמטעמי נוחות עושה שימוש בלשון זכר, אך מכוון גם לנשים, אשר אמורות ליישם את האמור גם לגביהן, ולחתור להרחבת דעתן באמצעות גבר נאה, דירה נאה וכלים נאים...

כשם פרטי גברי. המבקשים לייחס למבע כלשהו אופי אוניוורסלי או כללי עושים שימוש במבנים לשוניים זכריים.

מירה אריאל מתארת את הקושי הלשוני והלוגי הגלום בכך באמצעות הדוגמה הבאה: המשפט "האדם המודרני כבר יכול לתרום מזרעו למען אחרים" נתפס כקביל משום שהוא מתייחס לניסיון ולחוויה הגבריים כאל אוניוורסליים. לעומת זאת, המשפט "האדם המודרני כבר אינו יכול להניק כמו בדורות הקודמים" נתפס כמשונה וכמוטעה משום שהוא מייחס לניסיון ולחוויה הנשיים ערך אוניוורסלי.⁴⁵ כללי השפה מקבעים אם כן את הנטייה לתפוס את הניסיון והחוויה הגבריים כמייצגים את האנושות כולה, ואילו את הניסיון והחוויה הנשיים – כנטולי כוח בכל הנוגע לייצוג אוניוורסלי וכלל-אנושי. אכן, על-פי התפיסה העומדת ברקע הכללים הלשוניים, הדגם הגברי משמש אמת-המידה הרגילה והנורמטיבית, ואילו הדגם הנשי הוא יוצא-הדופן ביחס לאמת-מידה זו.⁴⁶ התוצאה המתקבלת היא שפה שדובריה – נשים וגברים – יורשים, במודע או לא במודע, תפיסת-עולם פטריארכלית-דתית ששורשיה עתיקים;⁴⁷ שפה המסייעת ליצירת תמונת-עולם כוללת שיש בה חשיבות מרכזית להבחנה בין גברים ונשים, ובה בעת הדגם הגברי משמש מודל ומסמן ראשי, עם כל המשתמע מכך.

כאשר השפה משלבת את ההבחנה המגדרית בתבניות הלשוניות, ההתייחסות למגדר נהפכת לחיונית. במקרים רבים שפה כזו אינה מאפשרת לדוברים בה להתייחס לאנשים ספציפיים מבלי לאזכר את מינם. מחקרים פסיכולוגיים חשפו התאמה בין המטען המגדרי של השפה לבין הגיל שבו ילדים וילדות מפתחים מודעות מגדרית. על-פי מחקרים אלה, ילדים וילדות בישראל נעשים מודעים להבחנה בין המינים מוקדם יותר מילדים ששפתם אנגלית, ואילו ילדות וילדים בפנינגלנד מפתחים מודעות כזו מאוחר אף יותר.⁴⁸ מחקרים אלה גורסים כי השפה קשורה ישירות לכינון מודעות עצמית וזהות מגדרית. השלכותיו הבעייתיות של המטען המגדרי של השפה העברית נחשפות גם במחקר

45 מירה אריאל ורחל גיורא "עם הלשון בחוץ" נגה 15 (1988) 39. ראו בהקשר זה גם את מאמרה של זהר לבנת: "Zohar Livnat "Gender Online in Hebrew: New Technology, Old Language" in *Corpus Linguistics and Gender: A Multilingual Analysis of an Electronic Corpus* (London, Eva-Maria Tnune, Carla B'azzanella & Simona Leonardi eds., forthcoming) Janice Moulton "The Myth of the Neutral 'man'" in *Feminism and Philosophy* (Totowa, NJ, Mary Vetterling-Braggin, Fredrick A. Elliston & Jane English eds., 1977) 124, 128–130. מירה אריאל מסבירה כי התופעה הרגילה והניטרלית היא הגברית. התופעה החריגה, השונה, ה"אחרת", היא הנשית, ואותה יש לסמן באופן נפרד ומיוחד. ראו מירה אריאל "נשים ביד הלשון: שלושה היבטים בסוגיית הנשים והלשון" נגה 4 (תשמ"ב) 10.

47 רחל אליאור "נוכחות נפקדות", 'טבע דומם' ו'עלמה יפה שאין לה עיניים': לשאלת נוכחותן והעדרן של נשים בלשון הקודש, בדת היהודית ובמציאות הישראלית" אלפיים 20 (תש"ס) 214.

48 Guiora, *supra* note 37, *ibid* 48. אפשר שניתן לראות התאמה זו בין מטענה המגדרי של השפה לבין הגיל שבו מתפתחת מודעות מגדרית כמחזקת את תקפותה של היפותזת ספיר-וורף, השנויה כאמור במחלוקת. ראו וורף, לעיל הערה 11.

עכשווי העוסק באופן הצגת השפה בטכנולוגיה המתפתחת. ממחקרה של זהר לבנת בדבר תפקוד הגרסה העברית של התזאורוס (מילון המילים הנרדפות) של MS Word XP 2002 עולה כי כתוצאה מהמבנה המורפולוגי של השפה העברית, לצורות הזכריות יש נוכחות דומיננטית בתזאורוס, המסתפק בצורה הזכרית גם כאשר הדבר מזור. לדוגמה, "רקדן" מוצע כמילה נרדפת ל"בלרינה". נוסף על כך, על-פי המחקר יש בתזאורוס נטייה לייחס לצורות הנקביות קונוטציות שליליות, ולסמן את הנגזרת הנשית של מקצועות גבריים כיוקרתית פחות (למשל, "אופר" מופיע כמונח נרדף למטפלת, ואילו "תרפיסט" ו"פסיכותרפיסט" מופיעים כמונחים נרדפים למטפל).⁴⁹

יתר על כן, קיימים מצבים שבהם השימושים הלשוניים גוררים תוצאות מעשיות הפוגעות בנשים. על פגיעה כזו עומדת רות הלפרין-קדרי, המנתחת את הדרך שבה הלשון משמשת בסיס להכרעה הלכתית של הדרת נשים בהקשרים שונים, שהמרכזי ביניהם הוא לימוד תורה.⁵⁰ להדרה זו מצטרפת הפגיעה "בהוויה הדתית ובתפיסתה האמונית של האישה".⁵¹ המודעות הגוברת לנושא השוויון המגדרי הנביטה נסיונות אחדים לערוך התאמות לשוניות קלות.⁵² כך, נוהג רווח כיום הוא להוסיף לפרסומים המנוסחים בלשון זכר הערה קצרה שעל-פיה הדברים חלים על שני המינים, והשימוש במין זכר נעשה מטעמי נוחות בלבד. רבות ורבים מוצאים הערות מסוג זה מקוממות, שהרי אילו אכן דובר בבחירה שרק שיקולי נוחות אמיתיים מניעים אותה, אזי היה ניתן לנסח בלשון נקבה ולהוסיף הערה בדבר תחולתה השווה על שני המינים. העובדה שאפשרות כזו אינה עולה כנראה על הדעת מעידה כי ברקע הבחירה במסמן הגברי כ"נוח" עומדות הנחות-יסוד ותפיסות-עומק מורכבות ובעייתיות הרבה יותר מאשר נוחות גרידא. נוסף על כך, המציאות מלמדת כי

49 Livnat, *supra* note 45. אעיר בהקשר זה כי מצער שהוחמצה ההודמנות לעצב לשונית את הנוף החלוצי של תחום המחשוב והאינטרנט באופן שיקדם שוויון מגדרי. כך, הגרסה העברית של מעבד התמלילים Word גדושה הוראות כגון "הוסף", "שמור", "הדבק" ועוד. גם אתרי אינטרנט רבים משתמשים ב"כלל הזכר" כבררת-מחדל. ראו, לדוגמה: <http://www.justice.gov.il/mojHeb>; <http://www.court.gov.il/heb/index.htm>. עם זאת, בשל תכונותיה המיוחדות של הטכנולוגיה האמורה, והיכולת לערוך שינויים והתאמות בקלות רבה, ניתן לקוות לשינויים הולמים שיערכו בעתיד הקרוב. עוד תופעה בעייתית היא המענים הקוליים הטלפוניים העושים שימוש בלשון זכר ("נא השאר הודעה" וכדומה) במקום להשקיע מאמץ קטן ולנסח את ההודעה בלשון ניטרלית.

50 רות הלפרין-קדרי "ושיננתם לבניך ולא לבנותיך" מחקרי משפט יח (תשס"ב) 353. שם, בעמ' 372. ראו בהקשר זה גם את דבריו של חיים כהן: "גם התורה כולה בלשון זכר נאמרה", ואף על פי כן לא נמנעו חכמים מלהסיק מסקנות לדינא מן השימוש בלשון זכר: כך, למשל, "נשים פסולות לעדות מן התורה, שנאמר: על פי שניים עדים - לשון זכר ולא לשון נקבה". חיים ה' כהן המשפט (מהדורה שנייה, תשנ"ז) 201.

52 הדסה קנטור ומלכה מוצ'ניק מזכירות שינויים בדרכי הפנייה שחלו בשנים האחרונות, אך מציינות כי מגמת השינוי ניכרת בעיקר בספרי בישול ובספרי לימוד. ראו הדסה קנטור ומלכה מוצ'ניק "פנה/פני/פנו - כיצד פונים?" לשון העיתונות בת זמננו (מירי הורביץ עורכת, תש"ס) 134, 137, 146.

כאשר מבקשים לוודא שפנייה לשונית מסוימת לא תחטיא את קהל היעד שלה, אין סומכים על הידיעה הקונסטרוקטיבית של הציבור בדבר הכלל הלשוני, ואף אין נדרשים להערת ה"מטעמי נוחות". כך, מודעות פרסום או סרטי פרסומת המבקשים לפנות לקהל יעד הנתפס ברובו או בעיקרו כנשי מנוסחים בלשון נקבה, מתוך הכרה במציאות שעל-פיה יש חשיבות ומשמעות ללשון הפנייה, וכי שימוש בלשון זכר מוביל לניכור קהל נשי.

קיימים גם נסיונות שונים להביע מחאה נגד כללי העברית או לעשות שימוש בכללים חלופיים. כאלה הן, לדוגמה, המסות המעניינות של אורי מור המתארות, באמצעות התמקדות באישי ובפנימי, את רישומם המעיק של כבלי השפה על אלה המצויים במרחב החוץ-גברי;⁵³ וכך הוא גם מנהגה של מירב מיכאלי, בתוכנית הבוקר שלה בתחנה האזורית "רדיו ללא הפסקה", להשתמש בלשון נקבה ככמסמן כללי, המתייחס גם לגברים וגם לנשים.⁵⁴ לצד אלה הולכת וגוברת המבוכה בדבר כינוי התפקיד שראוי להצמיד לנשים הממלאות תפקידים שבעבר היו שמורים לגברים.⁵⁵

בשדה המשפט קשה להצביע אפילו על שינויים נקודתיים, התחבטויות או נסיונות התאמה של הלשון המשפטית למציאות שוויונית. רובם המכריע של דברי החקיקה והדינים מנוסחים בגוף זכר יחיד, והמקרים שבהם נעשה שימוש בלשון נקבה מעטים מאוד.⁵⁶ דברי

53 ראו אורי מור "הרוח... נושבת או נושבת?" הארץ (23.4.2004, 30.4.2004).
 54 אהוד אשרי מתאר את רישומה של בחירה זו: "מירב מיכאלי מסרבת לציית לתכתיב הזכרי של העברית... מיכאלי פונה ל'מאזיננו הלא עצמאיות', ואומרת לנשים משעל 'אני ואתה מסכימות'... בפעם העשירית את מתחילה להפנים את האמירה הסטירית המתריסה. נכון, זה מגוחך לפנות לגברים בלשון נקבה, אבל לא פחות מגוחך לפנות לנשים בלשון זכר." אהוד אשרי "משחק מילים" הארץ (2.12.2005).
 55 השוו לרשימתו הסטירית של דגלס הופשטר, שהחליף את המילה "אדם" ("man") במילה "לבן" ("white"). למשל, במקום המשפט המוכר "All men are created equal" כתב הופסטאדר: "All whites are created equal". הוא עושה שימוש במילים כ-"whitekind", "mailwhite" ו-"chairwhite", ומתאר את דרישתם ה"אבסורדית" של ה"נגריסטים" לשפה חדשה שתיתן ביטוי לתפיסה של שוויון. בסוף דבריו מקביל הכותב בין האנגלית "הגזענית" שהמציא לבין האנגלית הסקסיסטית הנוהגת, ומותיר אותנו עם שאלה זו: אם שימוש גזעני בשפה פוגע, כיצד עשויות נשים - או למצער חלק מהן - לא להיפגע מהשימוש בשפה הנוהגת? in Douglas Hofstadter "A Person Paper on Purity in Language" in *The Feminist Critique of Language: A Reader* (New York, Deborah Cameron ed., 1990) 187.

55 ראו, לדוגמה, את התחבטויותיה של האקדמיה ללשון העברית באשר לתואר ההולם נשים רבות/רבניות: צביה ולדן "רב, רבית, רבת, רבה ורברבה" פנים 33 (2005) 77. ראו גם שחר אילן "רב או רבה?" הארץ (15.12.2005) 33.

56 דברי חקיקה שיש בהם שימוש בלשון נקבה או התייחסות מפורשת לנשים הם לרוב כאלה העוסקים בעניינים הנתפסים כשייכים בלעדית לתחום הנשי. ראו, למשל, פקודת המיילדות, חא"י (כרך ב), (ע) 903, (א) 931, המייחדת את מקצוע היילוד לנשים מוסמכות בלבד, וכל הסעיפים הרלוונטיים מנוסחים בה בלשון נקבה. עם זאת, המופקדים להעניק רישויות יילוד, לפקה על עבודתן של המיילדות וכדומה הם "מנהל", "רופא הממשלה" ו"רופא בעל רישיון" (סעיף 2 לפקודה). התחיקה מנוסחת בלשון זכר כאשר היא מתייחסת למקצוע הוראה, אך גננות

החקיקה הספורים המתייחסים במפורש לשני המינים עוסקים בתופעה ספציפית המצריכה התייחסות מפורשת לשני המינים בלשון החוק, כאמצעי מעשי למניעת אי־הבנות או לשם הבהרות תוכניות. כך, שמו של החוק המטפל בגיל הפרישה מעבודה הוא "חוק גיל פרישה שווה לעובדת ולעובד, התשמ"ז-1987", ושמו של החוק המטפל בשכר עבודה - "חוק שכר שווה לעובדת ולעובד, התשנ"ו-1996".

במקרה אחד הוכרו הן הבעייתיות הנובעת משימוש בלשון זכר כמסמן כללי והן היכולת להתמודד עם בעייתיות זו באמצעות הנחיה לשונית מתאימה. סעיף 8(א) לחוק שוויון ההזדמנויות בעבודה, תשמ"ח-1988,⁵⁷ מחייב מעבידים ומעבידות הזקוקים לעובדים לפרסם מודעות בדבר הצעת עבודה או בדבר שליחה להכשרה מקצועית "בלשון זכר ובלשון נקבה, בין ביחיד ובין ברבים".⁵⁸ ההסדר התחיקתי, כך ניתן לשער, נובע מההכרה בכך שמודעות העושות שימוש מפורש בלשון נקבה לצד השימוש בלשון זכר מקדמות את האפשרות שגשים יציעו את עצמן לתפקידים המפורטים במודעות.⁵⁹ נראה שההנחה העומדת ביסוד סעיף 8 לחוק שוויון ההזדמנויות בעבודה היא כי הניסוח הלשוני השוויוני מקדם את השגת המטרה המהותית: קידום השוויון המגדרי באמצעות נטרול מכשולים ששמה השפה העברית בדרך אליו.

אולם הדוגמה של סעיף 8 לחוק שוויון ההזדמנויות בעבודה מזהירה בבדידותה בסביבה של עברית משפטית הטעונה מטען מגדרי כבד. כך, זכויות־היסוד הן זכויות האדם, הכוללות גם את זכויות האישה. את אמת־המידה הנורמטיבית מספק האדם הסביר, המגלם בתוכו גם את דמותה של האישה הסבירה. בענייניהם של ילדים בוחנים את טובת הילד, שטובת הילדה כלולה בה. חשוב לשוב ולהזכיר כי השימוש במילה "אדם" (למשל, בכותרת "חוק־יסוד: כבוד האדם וחירותו"), אם נרצה בכך ואם לאו, אינו שימוש במסמן ניטרלי. מדובר בסימן

היא מקצוע נשי. ראו צו חינוך ממלכתי (בתי מדרש למורים ולגננות), תשי"ח-1958, ק"ת 763. דוגמה נוספת היא עקרונות־הבית, עיסוק המיוחס לנשים בלבד. ראו סעיף 14 לחוק ביטוח בריאות ממלכתי, תשנ"ד-1994, ס"ח 156 וסעיף 238 לחוק הביטוח הלאומי (נוסח משולב), תשנ"ה-1995, ס"ח 210.

57 חוק שוויון ההזדמנויות בעבודה, תשמ"ח-1988, ס"ח 38 (להלן: חוק שוויון ההזדמנויות בעבודה).

58 שם, סעיף 8(א) לחוק. אולם יש לציין כי למרבה האירוניה לשון החוק עצמו - "מעביד או הזקוק לעובד, לא יפרסם מודעה בדבר..." [ההדגשות הוספו] - חותרת תחת מטרת הסעיף.

59 לדיון בסעיף 8 לחוק שוויון ההזדמנויות בעבודה ראו אלמוג, לעיל הערה 8, בעמ' 389. ראו עוד את דבריה של חברת־הכנסת שרה דורון, שנאמרו במהלך הדיון במטרתו של הסעיף: "פרסומם של מכרזים ומודעות עבודה בכלי־התקשורת בלשון זכר או נקבה מעודדים ומנציחים עדיפות מינית במקצועות ובמשלחי־יד רבים, ופועלים בטווח הארוך במגמה לצמצם את ההזדמנויות התעסוקתיות של האישה, וכן את קידומה בעבודה... המודעות המצינות את שם התפקיד או המשרה בלשון נקבה מעודדות נשים להתמודד על התפקידים המצוינים, אשר בדרך־כלל השכר המשולם בהם נמוך בהשוואה למשרות המפורסמות בלשון זכר." ד"כ 82 (תשל"ח, 15.3.1978) 2108.

לשוני שטעון במטען ככד של משמעויות תרבותיות, וביניהן הפניה משתמעת לקיומם של מבנים מדרגיים-פטריוארכליים ויחסי כוחות לא-שוויוניים בין גברים לנשים. חשיבות מיוחדת נודעת לאימוץ התבניות הלשוניות הבעייתיות על-ידי המשפט. במקום אחר כבר עמדתי בהרחבה על תפקידו הייחודי של המשפט בהקשר הלשוני.⁶⁰ שפת המשפט מעצבת את תפיסותינו, השקפותינו ורגשותינו האישיים לגבי מין, מגדר ושוויון. עם זאת, קשה מאוד להתמודד עם רישומה הבעייתית של הבעיה הלשונית בשל אי-הישירות והחמקמקות של המסר המועבר.⁶¹ גם כאן, כמו בהקשרים אחרים הנוגעים בפגיעה בשוויון, מדובר ב"חסמי זכויות", שכדי להיאבק בהסרתם יש "לצבוע" אותם תחילה ולסמן את קיומם ונוכחותם.

פרק ג: מה, אם כן, ניתן לעשות?

מטרת הדברים הבאים היא להצביע על אפשרויות לשוניות אחדות שיש בכוחן לתת מענה לבעייתיות שתוארה עד כה. אין מדובר בניסיון להקיף את כל קשת האפשרויות שניתן להעלות. כוונתי צנועה יותר; אני מבקשת לענות על הטענה הרווחת בדבר חוסר האפשרות המעשית לשנות את שפת המשפט. גם מבלי לשנות את הכללים הלשוניים הדקדוקיים הנוהגים, ניתן להגיע לפתרונות שישחררו את שפת המשפט הישראלי לפחות מחלק ניכר ממשפחה המגדרי.

כל אחת מהאפשרויות תודגם באמצעות הצעת נוסח חלופי לשניים מסעיפי הצעת חוק דיני ממונות, שזה נוסחם המקורי:

"סעיף 3 - אין חוטא נשכר

בית המשפט רשאי לשלול או להגביל זכותו של אדם כאשר הדבר מוצדק עקב כך שהזכות צמחה בשל התנהגות של הזכאי הנוגדת את החוק או את תקנת הציבור.

60 השדה המשפטי מעצב בעזרת הלשון מדרג מגדרי ברור. הוא משתמש בכוח של מתן שם כדי למקם את הגבר כשחקן המרכזי בזירת המשפט. בפועל, האימוץ המשפטי של הצורות הלשוניות הטעונות מטען מגדרי מעניק תוקף נורמטיבי למצב הבעייתי הקיים. התוצאה היא קיבוען של פרקטיקות מפלות וביצורן באמצעות פרשנות לשונית הנערכת בשדה המשפט. לפירוט ראו אלמוג, לעיל הערה 8.

61 ראו בהקשר זה את מאמרה של לייסנר - Leissner, *supra* note 20, at p. 321 - המשייך תופעות לשוניות מסוג זה לבעיה המגדרית הרחבה המכונה, בעקבות בטי פרידן, "The problem that has no name". ראו: Betty Friedan *La femme mystifiée* (New York, 1963).

סעיף 4 – זוטי דברים

לא תוגש תובענה בשל מעשה קל ערך שאדם סביר לא היה מלין עליו.⁶²

1. אפשרות ה"כן להפך" – "העדפה לשונית מתקנת"

על-פי סעיף 6 לחוק הפרשנות, תשמ"א-1981, כאשר החוק מדבר בלשון זכר, "אף לשון נקבה... וכן להיפך".

אם יוחלט על מימוש אפשרות ה"כן להפך", ייראו סעיפים 3 ו-4 להצעת החוק כך:

סעיף 3 – אין חוטאת נשכרת

בית המשפט רשאי לשלול או להגביל זכותה של אישה כאשר הדבר מוצדק עקב כך שהזכות צמחה בשל התנהגות של הזכאית הנוגדת את החוק או את תקנת הציבור.

סעיף 4 – זוטי דברים

לא תוגש תובענה בשל מעשה קל ערך שאישה סבירה לא הייתה מלינה עליו.

בספרו המשפט תוהה חיים כהן:⁶³

"מאחר שהחוק מדבר בלשון זכר, נראות המילים 'וכן להיפך' מיותרות ואף מטעות: שכאשר החוק מדבר בלשון נקבה דווקא, סביר להניח שמתכוון הוא לאשה או לנשים, אך לא לזכרים. אלא מלים אלה אין סכנה בצדן, והוא משום שהוראה המדברת בנשים דווקא (כמו בחוק עבודת נשים, תשי"ד-1954 או בחוק שווי זכויות האישה, תשי"א-1951) אינה מתיישבת לעולם עם החלטה על זכרים. כנראה ראה המחוקק להוסיף 'וכן להיפך' כדי להפגין, כאילו על הדרך הפמיניסטית, את שוויון המינים."

דומה שאף אם הייתה לכנסת יומרה כלשהי להפגין רוח "פמיניסטית" באמצעות אפשרות ה"כן להפך" (אפשרות שנראית לי דחוקה מאוד; נראה שביסוד הכפילות הניסוחית עומדת מעין הקפדת-יתר וניסיון להקיף כל התרחשות באמצעות ניסוח חובק-כל), ההימנעות

62 הצעת חוק דיני ממונות, לעיל הערה 2, בעמ' 19, סעיפים 3, 4. למרבה הצער הצעת החוק החדשה נוקטת שפה מינגית יותר ורוויית מטען מגדרי לעומת נוסח החוק הקיים כיום. למשל, סעיף 3 לעיל מושתת על העיקרון הקבוע בסעיף 30 לחוק החוזים (חלק כללי), התשל"ג-1973, ס"ח 118, הכתוב בשפה ניטרלית, וזו לשונו: "הווה שכריתתו, תכנו או מטרותו הם בלתי חוקיים, בלתי מוסריים או סותרים את תקנת הציבור – בטל".

63 כהן, לעיל הערה 15, שם.

הגורפת משימוש באפשרות זו לאורך עשרות שנים שמה יומרה זו לאל. מכל מקום, איני סבורה כי המרה גורפת של לשון זכר הכוללת לשון נקבה בלשון נקבה הכוללת לשון זכר תהווה פתרון ראוי. הסיבה להירתעותי מפתרון זה אינה המזרות הלשונית שהמרה כזו עשויה ליצור. בהקשרים מסוימים דווקא המזרות הלשונית יכולה להוות מכשיר אפקטיבי לצורך השגת השינוי המבוקש, ולהדגיש את המזרות והגיחוך שבשימוש המקובל בלשון זכר כמייצגת גם נשים. הימנעותי מבחירה באפשרות ה"כן להפך" נובעת מטעם אחר. המטרה שראוי בעיניי לשאוף אליה אינה "השלטה" של אפשרות מגדרית אחת והחלפה של לשון גברית בלשון נשית, אלא נוף לשוני חדש אשר יקדם שוויון באמצעות פנייה לנשים וגברים גם-יחד.

תיתכן אומנם טענה בזכות "העדפה לשונית מתקנת", שעל-פיה יש לטפל בפרקטיקות רב-דוריות של מינניות לשונית בעזרת שימוש מכונן באמצעים לשוניים מלאכותיים שיתקנו את מצב-הדברים הנוהג וימשכו לכיוון רצוי. על-פי טיעון זה, בנושא הלשוני, כמו בנושאים אחרים, "העדפה לשונית מתקנת" מקיימת את השוויון ומקדמת אותו בצורה הראויה ביותר. איני משוכנעת בהתאמתו של השדה הלשוני לפעולה מסוג זה, אך גם אם מקבלים קו-טיעון כזה, העדפה מתקנת היא בבחינת אמצעי-ביניים הבא לתקן את מצב-הדברים עד להשגת שוויון. כאשר מדובר בניסוח דברי חקיקה, ניתן להגיע ישירות אל התוצאה הרצויה – נוסח לשוני שוויוני – מבלי להיזקק לאמצעי-הביניים. קיימות כמה אפשרויות אחרות, שכל אחת מהן נראית לי סבירה – הימנעות משימוש בשמות-גוף, שימוש בלשון רבים ושימוש בלשון נקבה לצד לשון זכר. בהמשך יוצע נוסח חלופי של סעיפים 3 ו-4 להצעת החוק לפי כל אחת מהאפשרויות. ניתן כמובן לשלב את כל האפשרויות, ולעשות בהן שימוש חלופי לפי הצורך (דהיינו, בסעיפים שבהם אי-אפשר להימנע משימוש בשמות-גוף, למשל, ניתן לעשות שימוש בלשון נקבה וזכר או בלשון רבים).

2. הימנעות משימוש בשמות-גוף

סעיף 3 – אין חטא מזכה בשכר

בית המשפט רשאי לשלול או להגביל זכות כאשר הדבר מוצדק עקב כך שהזכות צמחה בשל התנהגות הנוגדת את החוק או את תקנת הציבור.

סעיף 4 – זוטי דברים

לא תוגש תובענה בשל מעשה קל ערך שעל פי מבחן של סבירות אין להלין עליו.

אפשרות זו נראית לי הטובה ביותר היות שהיא אינה כוללת את החסרונות המצויים בחלופות האחרות, כגון סרבול לשוני והעובדה שגם שימוש בלשון רבים הוא למעשה שימוש בלשון זכר (כפי שיבואר להלן).

3. שימוש בלשון רבים

סעיף 3 - אין חוטאים יוצאים נשכרים

בית המשפט רשאי לשלול או להגביל זכותם של אנשים כאשר הדבר מוצדק עקב כך שהזכות צמחה בשל התנהגות של הזכאים הנוגדת את החוק או את תקנת הציבור.

סעיף 4 - זוטי דברים

לא תוגש תובענה בשל מעשה קל ערך שאנשים סבירים לא היו מלינים עליו.

השימוש בלשון רבים עלול להיתפס כפתרון בעייתי מכיוון שגם לשון הרבים היא לשון זכר. אכן, מחקרים המתייחסים לשפה האנגלית מעלים כי שימוש בלשון רבים אינו נתפס כניטרלי מבחינה מגדרית, אלא כמכוון לעבר תפיסה "גברית".⁶⁴ בישראל ייתכן שהמצב שונה במעט, מאחר שהבחירה בלשון זכר רבים במקום בלשון זכר יחיד נהפכה לנהוג חברתי שנתפס כמכוון לנטרל במשהו את רישומה הבעייתי של הפנייה בגוף זכר יחיד. מכל מקום, לטעמי, עדיף לבחור באפשרויות אחרות, כגון שימוש מקביל בלשון נקבה ובלשון זכר או הימנעות משמות גוף, הפותרות את בעיית השימוש במסמנים זכריים.

4. שימוש מקביל בלשון נקבה ובלשון זכר

סעיף 3 - אין חטא מזכה בשכר

בית המשפט רשאי לשלול או להגביל זכותם של אישה או איש כאשר הדבר מוצדק עקב כך שהזכות צמחה בשל התנהגות של הזכאית או הזכאי הנוגדת את החוק או את תקנת הציבור.

סעיף 4 - זוטי דברים

לא תוגש תובענה בשל מעשה קל ערך שאישה סבירה או איש סביר לא היו מלינים עליו.

64 ראו: Janet S. Hyde "Children's Understanding of Sexist Language" 20 *Developmental Psychology* (1984) 697. ראוי לציין כי בפועל ניכר מעבר לאפשרות זו בפרסומים אקדמיים רבים, הבוחרים להשתמש במונח "ראו" במקום במונח "ראה" שנהג בעבר. לדוגמה, כתב-העת משפט וממשל השתמש עדיין ב"ראה" בכרך א (תשנ"ג), אך מכרך ב (תשנ"ד) ואילך הומר המונח ב"ראו".

יש שיסתייגו מפתרון זה משום שהכפילות הלשונית תיתפס בעיניהם כסרבול מיותר. נכון, השימוש בלשון נקבה ובלשון זכר גם יחד מאריך את הטקסט ואולי גם מסרבול אותו, אולם דומה שסרבול כזה הוא מחיר נמוך או למצער סביר שראוי לשלמו תמורת השגת יעדי שוויון שאין מחלוקת באשר לצורך להגיע אליהם.

סעיף 10 לחוק המוסד העליון ללשון העברית מעניק להחלטותיה של האקדמיה ללשון העברית תוקף מחייב, בקובעו: "החלטות המוסד בענייני דקדוק, כתיב, מינוח, או תעתיק, שנתפרסמו ברשומות על ידי שר החינוך והתרבות, יחולו על מוסדות החינוך והמדע, על הממשלה, מחלקותיה ומוסדותיה ועל הרשויות המקומיות." כפי שכבר פורט, האקדמיה אינה רואה כתפקידה "לכוון את התפתחות הלשון העברית" (כנוסח סעיף 2 לחוק) בהתאם לשינויים ולהתפתחויות שחלו בתפיסות של מגדר ושוויון. למעשה, דומה כי ההפך הוא הנכון, והאקדמיה רואה עצמה כמופקדת על הגנת העברית מפני חדירתם של שינויים אלה והשפעתם על כללי השימוש בשפה אשר נהגו "מאז ומעולם". האפשרויות המוצעות כאן אינן נסמכות על שינוי שתערוך האקדמיה בכללי השפה העברית בנוגע ל"כוח-העל" של המסמן הזכרי (הגם שהעת לשינויים כאלה בשלה זה כבר). על-כן נראה שנקיטתן לא תסתור את החלטות האקדמיה ללשון העברית בדבר תקפותו של "כלל לשון הזכר", ולא תאלץ אותה לקבל החלטות חדשות. בידי המופקדים על ניסוחה של הצעת חוק דיני ממונות (כמו-גם בידי אלה המופקדים על ניסוחן של כל הצעות החוק האחרות) יש היכולת (ובעיניי גם החובה) לבחור באפשרויות לשוניות תקינות בעברית שיקדמו את השוויון בין גברים לנשים.

פרק ד: סוף-דבר

בשנות השישים של המאה הקודמת פרסמה אורסולה לה-גוויין את הספר צד שמאל של החושך, העוסק בקרהידה - חברה בדיונית נטולת מין ומגדר. בנותיה/בניה חיים בעולם שבו אין כל משמעות מעשית או עיונית להבחנה בין גברים ונשים. במסה קצרה שכתבה שנים לאחר פרסום הספר, מספרת לה-גוויין על השינוי העמוק שחל בתפיסותיה באשר לפועלה של הלשון והשפעתה על התודעה. כאשר כתבה את הספר, השתמשה לה-גוויין ללא היסוס רב בכינוי הגוף הזכרי "he" כמייצג את בניה/בנותיה של קרהידה, מתוך אמונה כי הוא גנרי במלוא מובן המילה, וחובק זכרים ונקבות כאחד. אולם כמה עשרות שנים לאחר-מכן התפכחה לה-גוויין מהאמונה כי השימוש במסמן זכרי הוא בבחינת מוסכמה לשונית נעדרת משמעויות אידאולוגיות ומעשיות. היא עומדת על ההשלכות הפוליטיות של השימוש בכללי לשון "נכונים" המקבעים עליונות גברית, ומתארת כיצד הבשילה בה

ההכרה כי "נכונות" לשונית כאמור היא "אות־ההיכר של בריוני הלשון בבואם לאכוף מדרג חברתי של ידע ושל כוח".⁶⁵

שינויים בתפיסתנו לגבי פועלם של הלשון ושל הכללים הקובעים את אופן השימוש בה הם מענייניו המובהק של המשפט. במשפט פועלים או "עושים דברים" באמצעות מילים (אם לשאול את ביטוי הידוע של אוסטין)⁶⁶. כאשר מבשילה ההכרה כי כללים לשוניים מסוימים אינם בבחינת עובדה לשונית (fact of language) שיש להשלים עימה, אלא תופעה חברתית שיש להתייחס אליה בשל השלכותיה על השוויון המגדרי, אין המשפט יכול להישאר אדיש. למילים שהמשפט בוחר נודעת משמעות יחידה במינה. בשל תפקודיו החברתיים של המשפט והשפעתו המרכזית על יחסי הכוחות בחברה, השימוש המשפטי בשפה מצייד את המילים בעוצמה מיוחדת. לשון המשפט – ולא רק התוכן הנורמטיבי של ציווייו – משפיעה על האופן שבו בנות החברה ובני החברה תופסים את עצמם ואת העולם שבו הם חיים. לשפת המשפט עשויה להיות השפעה חשובה על עיצובו של העתיד, ויש להקפיד הקפדה יתרה בכל הנוגע לניסוחיה ובחירותיה.

הצעת הקודקס האזרחי מגלמת הזדמנות לזכות בשכר רב במחיר מאמץ ניסוחי צנוע יחסית. חבל להתמיצה, ואין סיבה להתמיצה.

65 אורסולה ק' לה־גוויין צד שמאל של החושך (עמנואל לוטם מתרגם, 2005) 321–323. ניסוי מעניין הוא סיפור־המשך העוסק בתולדות קרהידה, אשר חותם את הכרך צד שמאל של החושך. בסיפור זה לה־גוויין משתמשת בלשון נקבה כמסמן כללי המתייחס לקרהידיות/ קרהידים. לשינוי פעוט לכאורה זה נודעת השפעה עמוקה על האופן שבו אנו תופסים את הסיפור ואת החברה הקרהידית בכלל.

66 John L. Austin *How to Do Things with Words* (Oxford, 1962) 251

